

پنجابی دی طنزیہ تے مزاحیہ شاعری دا تنقیدی جائزہ

(تحقیقی تنقیدی جائزہ)

مقالہ برائے پی ایچ۔ ڈی، پنجابی

(سیشن 2004ء)

نگران:

ڈاکٹر ناہید شاہد

شعبہ پنجابی

پنجاب یونیورسٹی اور یونیورسٹی کالج، لاہور

ریسرچ سکالر:

غزالہ سعید

لیکچرار پنجابی

گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین شہر قیوہ شریف

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اول حمد خداوند تائیں جو مالک ہر ہر دا
اسدا ناں چتارن والا کسے میدان نہ ہر دا

انتساب

میری حیاتی میرے مایاں توں بعد ہر اُس
دے ناں جیہدا ایس جگ وچ کوئی نہیں

باباں دی ونڈ

مڈھلی گل

- 1 پہلا باب: طنز تے مزاح دا مفہوم
- 24 دو جا باب: طنزیہ مزاحیہ ادب دی مختصر تاریخ
- 39 تیجا باب: ویہویں صدی توں پہلاں دا طنز و مزاح
- 40 حصہ الف: داستاناں تے قصیاں وچ طنز تے مزاح
- 55 حصہ ب: ویہویں صدی توں پہلاں دی طنزیہ مزاحیہ شاعری
- 60 حصہ ج: ویہویں صدی دے پنجابی ادب وچ طنزیہ مزاحیہ شاعری
- 79 حصہ د: لوک گیتاں وچ طنز تے مزاح
- 94 چوتھا باب: ویہویں صدی دی جدید طنزیہ مزاحیہ شاعری دا جائزہ
- 95 فصل اول: جدید شاعری وچ طنز و مزاح
- 218 فصل دوم: پھٹکل شاعراں دی طنزیہ مزاحیہ شاعری
- 247 نتیجہ، ت
- 252 کتابیات

مڈھلی گل

سوہنے رب نے ایس جہان وچ دکھو دکھ توماں نوں تخلیق کیتا تے اوہناں نوں دکھو دکھو کرے انداز نال حیاتی گزارن دی کھل وی دتی۔ ایہو ای وجہ اے کہ ہر قوم دیاں اپنیاں رسماں، ریتاں تے ثقافت ہوندی اے جیہڑی اوہدی دھرتی نال جوت تے پچھان کروانندی اے۔

انج دکھو دکھ زبانان، لباس، رہن سہن، موسم تے جغرافیہ اوہناں دی سہان بن کے اوہناں نوں دو جیاں توں دکھ کرا اے۔ پنجاب وای ہون کارن میری ماں بولی پنجابی اے۔ ایہدے گیت، کافیاں، سی حرفیاں تے دو جے کلام تے تصوف دارنگ ڈانڈا گوڑھا اے۔ ایس پاروں مینوں شروع توں ای ایس ماں بولی نال پریت رہی اے۔ بی۔ اے کرن مگروں میں ایم۔ اے پنجابی دا سوچیا۔ لوکاں دا وچار اے کہ ایم۔ اے پنجابی کرن دا کوئی فائدہ نہیں۔ نہ ای ایہد کوئی مستقبل اے تے ایہدے معاشی ذریعے دا وسیلہ وی نہیں بن سکدا۔ پر میں ایس نوں چیلنج سمجھ کے قبول کیتا۔ تے پنجاب یونیورسٹی توں فرسٹ ڈویژن وچ ایم۔ اے پنجابی دا امتحان پاس کیتا تے رب دی ذات دا کرم کہ ایم۔ اے دارزلٹ آؤندیاں ساراں سرکاری کالج وچ بطور استاد میری تقرری ہو گئی تے رب دا شکر ادا کردیاں میں ایس نوں ہور گہرائی نال پڑھن دا سوچیا کیوں جے علم دی پیاس تے تشنگی اے پوری طرح بجھی نہیں سی۔

ایس بارے میں جوں جوں پڑھنا شروع کیتا مینوں ایہدی گہرائی دا اندازہ ہون لگ پیا۔ دنیا دے ہر ادب وچ ایس طرح دے ادب دی بڑی چنگی مقدار لہدی اے تے ہر علاقے تے قوم دے لوگ اپنے اپنے حوالے نال طنز وی کر رہے نیں تے مزاح وی پیدا کر کے حیاتی دے سہن نوں نکھار دے تے سنوار دے نیں۔ ایس حوالے نال پنجابی ادب تے شعر دے ایس حصے نے میری تریہہ نوں ہور ودھایا کیوں جے پنجابی شعر وچ طنز تے مزاح دا اک ائملا خزانہ لگیا ہو یا اے۔ ایس احساس نے خواہش دا روپ دھاریا تے میں پنجاب یونیورسٹی وچ پی ایچ۔ ڈی کرن لئی داخلہ لے لیا۔ داخلے مگروں پہلا مرحلہ سرنا نوں دی چون داسی۔ میرا لگاؤ شاعری نال ہون پاروں ایہہ ارادہ پکاسی کہ مقالہ شاعری تے لکھیا

ب

جاوے۔ آخر سوچ و چار مگروں دو تن سرنانویں اپنے شفیق تے محترم استاد ڈاکٹر ناہید شاہد صاحب دے سامنے رکھے۔ اوہناں نے اک موضوع ”پنجابی دی طنزیہ تے مزاحیہ شاعری دا تنقیدی ویروا“ تے کم کرن دا مشورہ دتا۔ تے میں ایہدے بارے سوچ و چار کرنی شروع کردتی۔ کجھ دناں مگروں ای ایس حوالے نال مینوں ایہہ گل سمجھ آئی شروع ہو گئی جے طنز کرنا سوکھا کم نہیں تے نہ ای مزاح پیدا کرنا ایساں آسان اے۔

ایہہ سرنانواں بظاہر ہا سے تے مزاح گرد گھمد اے۔ پر ایہوں چنن دا مقصد ایہہ سی کہ لوکائی وچ ایس تاثر نوں ختم کیتا جائے کہ طنز و مزاح دا مقصد صرف ہسنا، ہسانا ایس۔ سگوں بڑی پریت تے باریکی نال سماج دے کسے رسدے ہوئے ناسور وچوں زہریلا تے گندا مواد کڈھنا ہوندا اے۔ کسے آن ہوئی ول سینت مارنی ہوندی اے تے کسے نوں گل سمجھا کے اک مثالی معاشرے ول قدم چکنا ہوندا اے۔

طنز نگار تے مزاح نگار ایہہ کم بڑی مہارت نال کردے نیں تے سیاسی، سماجی سطح تے اک سدھار دی صورت پیدا کرن دا چارہ کردے نیں۔ سوال جمد اے کہ:

(۱) طنزیہ، مزاحیہ شاعری دا مقصد صرف ہسنا، ہساؤنا اے۔

(۲) طنزیہ، مزاحیہ شاعری دے ذریعے شاعر کیہ کہنا چاہندا اے۔

(۳) طنز و مزاح دی شروعات کتھوں ہوئی تے پنجابی وچ ایس کھیت وچ لکھے ادب نوں کیہ اہمیت حاصل اے۔

ایہناں سارے سوالاں دا جواب ایسے صورت وچ مل سکدا اے۔ جد علم دے ایس سمندر وچ ٹہی ماری جاندی میں اللہ داناں لے کے ایس سرنانویں تے کم دی ابتدا کیتی۔ مواد دی بھال لئی لائبریریاں دے پھیرے لگے۔ تے اپنے نگران استاد دی ہلاشیری نال خاکہ (Synopsis) تیار کیتا۔ یونیورسٹی دے مختلف مرحلیاں توں لنگھدا ایہہ خاکہ منظور ہو باتے میں ایس خاکے وچ رنگ بھرن لگ پئی۔

ایس مقالے دے پنج باب نیں۔

پہلے باب وچ طنز تے مزاح دا مفہوم تے سوجھواناں دی رائے شامل اے۔

دو جے باب وچ طنزیہ تے مزاحیہ شاعری دا پچھو کڑ کجھن دا آہر کردیاں دو جیاں زباناں تے مختلف زمانیاں وچ

صورت حال دا جائزہ لیا گیا اے۔

تیسرے باب وچ ویہویں صدی توں پہلاں دا طنز و مزاح دے عنوان نال تاں حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔

پہلے حصے وچ مشہور داستاناں اندر طنز و مزاح۔ دو جے حصے وچ ویہویں صدی توں پہلاں دی طنزیہ مزاحیہ شاعری

تے تیسرے حصے وچ ویہویں صدی توں بعد دی طنزیہ، مزاحیہ شاعری نوں پرکھن دی کوشش کیتی گئی اے۔

چوتھا باب ویسویں ”صدی دی جدید طنزیہ مزاحیہ شاعری دا جائزہ“ تے مشتمل اے۔ ایس باب نوں وی دو فصلیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ پہلی فصل وچ طنزیہ، مزاحیہ شاعری دے مجموعیاں دا تنقیدی جائزہ شامل اے۔ جد کہ دوجی فصل وچ پھنکل شاعراں دی شاعری دا تجزیہ کیتا گیا اے۔

پنجویں باب وچ ساری بحث دا نتیجہ شامل اے کہ مزاح دا مقصد صرف لوکائی نوں تفریح تے خوشی مہیا کرنا ایں جد کہ طنز کے فرد، معاشرے یا ادارے دیاں خامیاں تے کوجھاں نوں ایس طرح سامنے لیان داناں ایں کہ اوہدے وچ مزاح دار لا شامل کر کے سنن والے نوں اصل گل وی سمجھ آ جاوے تے اوہنوں بُراوی نہ لگے۔

پنجابی دی طنزیہ، مزاحیہ شاعری دا مقصد وی ہا سے ہا سے وچ لوکائی نوں اوہناں حقیقتاں توں جانوں کروانا ایں جیہڑے اوہناں دی نظر توں اوہلے نیں۔

سیانے کہندے نیں کہ جہناں دی پچھان اوکھے ویلے ہوندی اے۔ مواد دی بھال تے مقالے دی تکمیل وچ کئی اوکھے مرحلے وی آئے۔ کئی جہناں ایس ویلے اکھاں متھے تے رکھ لئیاں۔ پر رب دا شکر جس میری مدد کیتی۔ میں اوہناں لوکاں دا ذکر کرنا اپنا فرض سمجھدی آں جیہناں ایس مقالے دی تکمیل وچ میری رہنمائی کیتی۔ سب توں پہلا ناں میرے محترم تے مہربان استاد ڈاکٹر ناہید شاہد صاحب دا اے جیہناں دی رہنمائی میرے لئی اعزاز اے۔ اوہناں ہر موقعے تے میری مدد کیتی۔ میرے کم دی کئی کئی غلطی دی دس پائی میں دل دیاں ڈونگھیاں نال اوہناں دا شکریہ ادا کرنی آں۔

دوجی ہستی جیہناں میری رہنمائی وڈے بھرا وانگ کیتی۔ اوہ پنجاب یونیورسٹی اولڈ کیمپس دے پنجابی لائبریری دے ڈپٹی چیف لائبریرین جناب ڈاکٹر محمد اعجاز صاحب نیں جیہناں کتاباں دی تلاش توں لے کے مواد دی بھال وچ میری ہر طرح مدد کیتی۔ اوہناں دا بہت شکریہ ادا کرنی آں۔ میری بہت پیاری ساتھی لیکچرار مس رابعہ نذیر دا بہت شکریہ جس انٹرنیٹ توں مواد دی تلاش وچ میری مدد کیتی۔ ایس توں اڈ سدھیر بھائی، لیاقت صاحب تے اسلم داوی بہت شکریہ۔

آخر وچ اپنے بہت ای پیارے والدین دی مشکور آں جیہناں سائے وانگ میرا ہر قدم تے ساتھ دتا۔ بیماری دے باوجود وی مینوں ہر طرح دی سہولت دتی۔ اللہ تعالیٰ دی رحمت اوہناں تے سدا ہووے۔ (آمین)۔
اک واری فیہ سارے دوستاں تے ہمدرداں دا شکریہ جیہناں مقالے دی تکمیل وچ میرا ساتھ دتا۔

غزالہ سعید

لیکچرار پنجابی

گورنمنٹ ڈگری کالج برائے خواتین شرقپور شریف

پہلا باب

طنز تے مزاح دا مفہوم

(صفحہ نمبر 2 تا 23)

رب دی ذات نے انسان نوں سب توں اُچی مخلوق دا درجہ دتا اے۔ اوہنوں اوہ ساریاں خوبیاں تے خصوصیتاں نال نوازی اے جیہڑیاں کسے ہور مخلوق وچ نہیں۔ انسان دی حیاتی غماں تے خوشیاں دا مجموعہ اے۔ غم اکھاں تھاکیں اتھرواں راہیں اپنی راہ بناؤندا اے۔ تاں خوشی ہاسے راہیں مونہہ اُتے اپنے جھلکارے ماردی اپنا رنگ دکھاؤندی اے۔ ہاسا رب دی اجہی نعمت اے۔ جیہڑا زندگی نوں شنگاردا اے۔ ہاسا اک سچا جذبہ اے، سلکھنا رنگ اے، جیہڑا ساہنوں خوشی دی اوہ بہار دکھاندا اے کہ ہر پاسے پھل کھڑے نظریں پیندے نیں۔ انج ایس آکھ سکے آں جے زندگی دی علامت ہاسا اے۔

ہاسا دباؤ والے ہارمونز نوں گھٹ کردا اے۔ ہاسا انسانی جبلت دا اک اہم جزو اے جیہڑا ساہنوں دو جی مخلوق نوں دکھ کردا اے۔ جے ہاسا جھوں جاوے تاں حیاتی دے سارے رنگ پھکے پنے جاندے نیں۔ ترقی یافتہ قوماں دی ایہدی اہمیت نوں طبی سطح اُتے نیا گیا اے۔ تاں ای Laughter Therapy دے ذریعے لوکاں دا علاج وی کیتا جا رہیا اے۔

ہاسا دنیا دیاں کوڑیاں تے تلخ حقیقتاں نوں کجھ پلاں لٹی بندے توں دور لے جاندا اے۔ تاں بندہ تھوڑے سے لٹی اپنے آپ نوں ہولا محسوس کرن لگ پیندا اے۔ ہاسا ساڈی رکھی تے پھکی حیاتی نوں اپنے چانن نال روشن کردا اے تے خوشی دا احساس ساڈے من وچ جگاؤندا اے۔

انسان اوہ واحد مخلوق اے جیہدی جبلت وچ ہاسا شامل اے۔ آکھیا جاندا اے کہ اک صحت مند آدمی اک

دن وچ 17 وار ہسد اے۔ اسیں کیوں ہسدے آں تے ساڈے ہسن دے اثرات ساڈے جسم تے کیوں پیندے نیں تے آخر ایہہ ہاسا ہے کیہ؟ ایہہ اوہ سوال نیں جیہڑے ساڈے ذہن وچ آؤندے نیں۔ ایہدے بارے غور کرن دی لوڑ اے۔ ہاسے بارے اک نقطہ نظر ایہہ وے کہ:

"Laughter is physiological response to humour

laughter consists of two parts a set of gestures and

the production of a sound".⁽¹⁾

یعنی ہاسا، مزاح دافزیولوجیکل جواب اے۔ ایہہ دو حصیاں تے مشتمل اے۔ اک اشارے تے دو جا آواز دی پیداوار۔ نمی جئی مسکراہٹ ہاسے دی پہلی پوڑی اے۔ جدوں انسان کھل کے ہسد اے تے منہ چوں آواز دا نکلنا قدرتی عمل اے۔ ایس بارے اک نکتہ نظر ایہہ اے:

"Laughter is an expression of amusement. It is a

sound that can be heard"⁽²⁾

یعنی ہاسا خوشی دا اظہار اے تے اوہ آواز اے جیہڑی سنی جاسکدی اے۔

جے ہاسے نوں Biological بائیولوجیکل تے فزیولوجیکل (physiological) نکتہ نظر نال ویکھیا جاوے تاں ہاسا اک مخصوص گینڈتوں پھند اے۔ یاد رہوے جے اینجو گینڈتوں دا باعث وی بن دا اے۔

ہسن تے رونا (spontaneous emotions) آپ مہارے جذبات نیں۔ جیہڑے رب دی ذات نے ہر انسان اندر قدرتی طور تے پیدا کیتے نیں۔ جدوں اسیں کھل کے ہسدے آں تاں ساڈے جسم دے مختلف حصے وی متحرک ہو جاندے نیں مثلاً باہواں، چہرے دے مختلف حصے تے پٹھے۔ فزیالوجی مطابق دماغ وچ موجود اک neural circuits sensor نوں دبان نال ہاسے دا موجب بندی اے۔ ایس عمل نال زیادہ ہاسا پیدا ہوندا اے۔ ایہدی کجھ تفصیل ایس طرح اے:

(i) The left side of the cortex

ایس داکم لفظاں تے لپیٹے (مزاح) دے ڈھانچے دا تجزیہ کرنا اے۔

(ii) Frontal lobe.

ایہہ معاشرتی جذبات دے جواب وچ بہت متحرک ہوندا اے۔

(iii) Right hemisphere of the cortex.

ایہہ اکم لطفی نوں سمجھن لئی دانشمندانہ تجزیہ کرنا اے۔⁽³⁾

عضلاتی نظام Limbic System

جدوں اسیں دماغ وچ ہاسا پیدا کرن والے حصے دا مشاہدہ کردے آں تاں اسیں دیکھنے آں جے عضلاتی نظام مرکزی حیثیت رکھدا اے۔ عضلاتی نظام اس ڈھانچے نوں لہجن دا اوہ نیٹ ورک اے جیہڑا Cerebral Cortex دے تھلے موجود اے۔ ایہہ نظام بہت اہم اے کیوں جے ایہہ سارے اوہناں رویاں نوں کنٹرول کردا اے۔ جیہڑے کسے جاندار دی حیاتی وچ بہت اہم نیں۔ یعنی ساڈے جذبات نال جسمانی ردعمل رونما ہوندا اے۔ جے اسیں خوش آں تے ہسدے آں جے غمگین آں تے روندے آں۔ ہاسا Immune System تے اثر کردا اے۔⁽⁴⁾

ہاسا کیہ اے تے ایہدے انسانی جسم تے اثرات کیہ نیں۔ ہاسے بارے سوچھواناں نے اپنی رائے دا اظہار کینج کیتا اے۔

سوچھواناں دی رائے

غلام فرقت کا کوروی اپنی کتاب ”اردو ادب میں طنز و ظرافت“ وچ کہندے نیں:
 ”دراصل ہنسی جس سے ظرافت کے پودے کی آبیاری ہوتی ہے ایک فطری جذبہ ہے جو مخصوص لمحات زندگی میں ہر انسان میں پایا جاتا ہے۔ ماہرین نفسیات کا خیال ہے کہ دنیا ذی روح چیزوں میں صرف انسان ہی ایسا حیوان ہے جو ہنستا ہے“⁽⁵⁾

ڈاکٹر وزیر آغانے اپنی کتاب ”اردو ادب میں طنز و مزاح“ وچ ہاسے بارے اپنی رائے دا اظہار کینج

کیتا اے۔

”ہماری توقعات ایک غبارے کے اندر ہوا کی مانند لچل لچ رہی ہوتی ہیں اور ہم کسی خاص نتیجے پر بڑی بے تابی سے پہنچ رہے ہوتے ہیں کہ اچانک غبارے میں ایک سوراخ پیدا ہوتا ہے اور ہماری توقعات کا سارا دباؤ غبارے کو پھیلانے کی بجائے اس سوراخ کے راستے پھوٹ نکلتا ہے۔ یہ پھوٹ نکلتا ہی ہنسی کہلاتا ہے“⁽⁶⁾

کدی حیاتی وچ اچھے واقعات وی ہوندے نیں جیہڑے ساہنوں ہسن تے مجبور کر دیندے نیں۔ اوہ واقعات عام وی ہوسکدے نیں تے خاص وی۔

ہنری برگساں Henry Bergsan اپنی کتاب Laughter وچ آکھدا اے۔ کہ دو جیاں دے عیب ساہنوں ہسن تے مجبور کر دے نیں۔

"As a general rule that are faults of others that make us laugh"⁽⁷⁾

ہاسے تے خوشی دا تعلق ڈاڈھا گوڑھا اے۔ جتھے سنجیدہ تے غمگین ماحول ہووے گا او تھے ہاسے دانناں تے نشان نہیں ہوندا۔ کیوں جے ہاسا سنجیدگی دی ضد اے یعنی ایہدا تعلق غیر سنجیدگی نال اے۔ ایسٹ مین East man اپنی لکھت Enjoyment of laughter وچ آکھدا اے:

"That is the fact that laughter is not serious"⁽⁸⁾

ایہہ حقیقت اے کہ ہاسے دا تعلق سنجیدگی نال نہیں ہوندا۔ ایہہ آکھنا غلط نہیں ہووے گا کہ انسان ای اوہ کلی مخلوق اے جیہنوں ہاسے دی خصوصیت نال نوازا گیا اے۔ ہاسا ہے کیہ، سمجھ لوو کہ جیویں کسے بوری وچ اوہدی گنجائش توں ودھ دانے پادے جان تے اوہ پاڑ جاندی اے۔ ایسے طرح انسان جدوں کوئی اچھی انوکھی تے بے تنگی گل جیہڑی اوہدی برداشت توں باہر ہووے، سن دا اے تے اوہ مونہہ دے راہیں اک آواز دی شکل وچ باہر آوے تاں ایہہ ای ہاسا اے۔

ایس گل نوں اگے ٹوریا جاوے تاں مطلب واضح ہو جاندا اے کہ کسے بندے دی حرکت جیہڑی عام و بہار

توں ہٹ کے ہووے یاں وکھری نظر آوے تاں بلھاں تے آپ مہارے ہاسا آجاندا اے۔ یعنی جیویں کوئی سیانا بیانا بندہ کسے کیلے دی چھلڑنوں ویکھدیاں ہویاں انھے واہندا ہو یا ڈگ پوے تے ویکھن والیاں دیاں وراچھاں چوں ہاسا ڈلھ پینا کوئی انوکھی گل نہیں۔ کئی واری ہاسا کسے شے دے غیر متوازن تے غیر متوقع ہون نال وی آؤندا اے مثلاً اک بہت ای موٹے تے طاقتور پہلوان دے مقابلے تے اک ماڑو تے سکے سڑے کمزور بندے دا آنا یعنی دونوں دی طاقت تے جسمانی ڈیل ڈولنوں ویکھ کے ہاسا آؤنا فطری جا پدا اے۔ اتھے مقابلہ دو غیر متوازن بندیاں وچکار اے۔ کدی کدی کسے بندے دے موہنہ اُتے ایسے تاثریاں اُتار چڑھا آوندے نیں کہ اوہدی شکل کسے جانور نال لگ پیندی اے تے دو جا بندہ ویکھ کے ہسن لگ پیندا اے۔

ہاسے دا تعلق سنجیدگی نال نہیں ایہہ سنجیدگی دا اُلٹ اے۔ غیر سنجیدگی ہاسے ول ودھن دی پہلی پوڑی اے۔ ایس معاشرے وچ رہن والے دو بے لوکاں دیاں خامیاں تے عیب جیہڑے ایس سمجھنے آں کہ ایہہ خامیاں ساڈے وچ نہیں۔ ساڈے اندر اک وڈھپے دا احساس پننگر اندیاں نیں تے دو جیاں نوں کمتر تے حقیر سمجھ کے اوہناں اُتے ہسدے آں۔ ایہہ آکھنا غلط نہ ہووے گا کہ حیاتی دے غیر متوقع تے غیر متوازن واقعات اُتے ہاسا اودوں آؤندا اے جدوں کوئی بے نیکی تے انہونی گل ساڈے سامنے آؤندی اے۔ کدے انج وی ہوندا اے کہ مزاح نگار شعوری یاں غیر شعوری طور تے ہاسے دی گل چھو کے بھانویں ماحول دی یک رنگی نوں ختم کر کے خوشگواہی پیدا کر دیندا اے۔ پر اوہ انج دے ورتارے نال کسے غیر ہموار، غیر فطری یاں غیر ضروری کیفیت نوں بدل کے رکھ دیندا اے۔ ایس طرح مزاح اک معاشرتی، سیاسی یاں تہذیبی سدھار دا باعث وی بن جاندا اے۔ مثال دے طور تے کسے کہرائے پئے ہوئے فرد دا انج مذاق اڈاؤنا کہ اوہ فیرا اپنی تھاں تے مُو کے آجاوے یعنی راہ توں بھٹکے ہوئے پاندھی نوں دوبارہ اصل راہ تے لیان لئی ہاسا بہت اہم کردار ادا کردا اے۔

ہاسے دا ایس کچھوں مطالعہ کیتا جاوے تے ایہدیاں سرحدیں انسان دی نفسیات نال جامدیاں نیں۔ نفسیاتی حوالے نال مزاح دے مسئلے اُتے چائن پاؤن لئی ہنری برگساں Henry Bergson دی کتاب Laughter تے ایسٹ مین East man دی کتاب Enjoyment of Laughter ادب دی دنیا وچ اک اچھا مقام رکھدیاں نیں۔

برگساں ہا سے نوں حیاتی دی تخلیقی قوت دے میکا کی مظہر دے خلاف اک رد عمل قرار دیندا اے تے آکھدا اے کہ ہاسا اک خالص ذہنی عمل اے۔ کسے بندے دا اک موقع تے بار بار اک جملہ دہران تے ساہنوں ہاسا آؤندا اے۔ اک تھاں تے اوہ آکھدا اے۔ کدی بندے دے رویے، اشارے تے اوہدیاں جسمانی حرکتاں ساہنوں ہسن تے مجبور ایس لئی کردیندیاں نیں کہ اوہ صرف اک مشین وانگر اے۔ برگساں دی رائے موجب ہاسا معاشرے دے ہر فعل نوں شک دی نظر نال ویکھدا اے۔ جیہڑا میکا کی شکل اختیار کرن تے مجبور کردا اے۔ ایس گل نوں اوہ ایس طرح بیان کردا اے۔

"Any arrangement of acts and events is comic which gives us, in a single combination, the illusion of life and the distinct impression of a mechanical arrangement"⁽⁹⁾

ہاسے دا محرک کیہ اے؟ ہربرٹ اسپنسر Herbert Spensor دا خیال اے کہ ہاسا واہو قوت دے نکل جان داناں اے یعنی ایسے پاروں صحت مند بندہ کئی کئی گل تے ہسد اے۔ قریب قریب ایسے نظریے نوں شوپنہاؤر Schopenhaur اپنی کتاب The world as will and idea وچ ایس طرح بیان کردا اے کہ ہاسا تخیل تے حقیقت دے وچکار ناہمواری دے وجود نوں اچن چیت محسوس کر لین داناں اے یعنی اوہدا مطلب ایہہ وے کہ جیہڑی گل خلاف توقع ہووے گی اوہدے اُتے ہاسا آوے گا۔⁽¹⁰⁾

ایسٹ مین Enjoyment of laughter وچ مزاح نوں اجیہا فن آکھدا اے۔ جیہدی بنیاد حیاتیاتی ورثے تے قائم اے۔ اوہدے نیڑے ہاسے تے مسکراہٹ دا تعلق مشاہدہ کرن والیاں دے رویے اُتے ہوندا اے کہ اوہ چیزاں نوں کج ویکھدے نیں یعنی ایہہ اکھنا غلط نہ ہووے گا۔ کج احساسات انج دے ہوندے نیں جیہناں توں سواد تے لطف لیا جاسکدا اے۔ اوہ مزاح دے چار اصول سامنے رکھدا اے۔

(۱) چیزاں اودوں مزاحیہ رنگ اختیار کردیاں نیں جدوں ایس آپ مزاح دے موڈ وچ ہوندے آں۔

(۲) جدوں ایس مزاح دے موڈ وچ ہوندے آں چنگیاں شیواں دے نال نال بھیڑیاں شیواں وی چنگیاں

لگن لگ پندیاں نیں۔

(۳) ہاسا بال پنے دی فطری حالت اے تے بالاں دا ہاسا مزاج دی سادہ ترین شکل اے۔

(۴) وڈیاں وچ ہاسے دار۔ حجان کسے نہ کسے شکل وچ ملدا اے۔ اوہ کسے بد شکل شے نوں مزاحیہ شکل وچ دیکھن

تے اوہناں توں سواد لین دا آہر کرای لیندے نیں۔⁽¹¹⁾

ایس طرح ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ ہاسا دو جیاں دیاں کمزوریاں تے خامیاں توں ای جنم لیندا اے تے ہاسے نوں تحریک غیر سنجیدہ ماحول توں ای ملدی اے۔ ہاسے دا تعلق نفسیاتی اعتبار نال انسانی رویاں دے نال اے۔ جسدی راہنمائی دماغ کردا اے۔ ہاسے تے مزاج دے علم تے اوہدے جسم اتے نفسیاتی تے ذہنی اثرات نوں Geletology دا ناں دتا گیا اے۔ یعنی ہاسا بچان والا مظہر قدرت اے جیہدا کم طبعیاتی طاقت خارج کرنا اے۔ جیہڑی نامناسب توقعات دے ذریعے غلط طریقے نال حرکت وچ آوندی اے۔ بے کر دیکھیا جاوے تے ہاسا تناؤ توں بچن دا ذریعہ وی اے یاں کدی کدی اپنے بچاؤ دا وی۔ اوہدی مثال ایس طرح دتی جاسکدی اے کہ جدوں کسے بندے نوں مشکل سوال پچھیا جاوے تے اوس نوں اوہدا جواب نہ آوے تاں اوہ ہسنا شروع کر دیندا اے۔ ایس گل دا مطلب ایہہ نکلد اے کہ ہاسے دا تعلق انسانی رویے نال گوڑھا اے۔ جسمانی ردعمل اوہدوں منظر عام تے آوند اے جدوں ساڈے احساس تے جذبات ظاہر ہوں۔ ایس گل نوں ایس طرح واضح کیتا جاسکدا اے کہ ہوش و حواس دیاں حالتاں وچ دو طرح دے احساسات ہوندے نیں، اک خوشی دو جاؤکھ۔ ایس ہمیشہ اوہناں چیزاں دی طلب کردے آں جیہڑیاں خوشی دین تے اوہناں چیزاں توں بچدے آں جو تکلیف دین۔ جیہڑا کم ایس خوشی دی خاطر کردے آں اوہدے توں ای بدلہ سنجی (Wit) تے مزاج (Humour) پیدا ہوند اے۔

مطلب ایہہ پئی ہاسا انسان دے بنیادی رویے دا حصہ اے۔ جس دا مقصد الجھن، تناؤ تے تکلیف توں نجات حاصل کرنا اے۔ مزاج دا کم ہاسا پیدا کرنا اے۔ جس مزاج (sense of humour) ایسی خوبی اے جیہڑی مزاج دا تجربہ کرن وچ مددگار ثابت ہوندی اے۔ ایسے خوبی دی بنیاد تے انسان مختلف شیواں دا مشاہدہ کردا اے۔ جو چیزاں اوسنوں حیران کرن یاں وکھریاں محسوس ہوں۔ اوہ اوسدا تجربہ کرن دی کوشش کردا اے۔ زمانہ قدیم وچ جدوں انسان اک دو بے نال اشاریاں نال گل بات کردا سی۔ فیر اک قدم ہور اگا نہہ ودھیا تاں اوس تصویراں

راہیں اپنی گل اگانہہ ٹوری جس نوں ”پکٹو گرائی“ کہیا جاندا اے۔ ایہدی مثال مصر دے شاہی محلاں اندر بنیاں مورتاں نیں۔ فیر جدوں معاشرے تے ترقی دیاں منزلاں طے کیتیاں۔ تاں اوس اپنے دماغ وچ چلن والیاں تصویراں نوں لفظاں دا چولا پوا کے اپنے خیالاں دا اظہار کیتا تے جدوں اوس اپنے آلے دوالے دے ماحول نوں تکیا تاں اوس محسوس کیتا ہووے گا کہ دو جیاں نوں خوش کرن لئی اچھا کلام تخلیق کیتا جاوے جیہڑا اوہناں نوں خوشی دیوے۔ مزاح تخلیق کرن لئی ضروری اے کہ انسان اندر حس ظرافت موجود ہووے۔ تاں جے اوہ اپنے خیالاں نوں ہاسے دی وجہ بنا دیوے۔ جیویں جیویں وقت لنگھدا گیا مزاح نگاری وچ نکھار آؤندا گیا۔

ترقی دیاں مختلف منزلاں طے کردا ہو یا ہاسا مزاح تیکر اپڑ دا اے۔ مزاح کیہہ اے تے کنج جنم لیندا اے۔ ایس نوں سمجھن لئی ساہنوں المیہ تے طریبہ (tragedy and comedy) وچکار فرق سمجھنا پوے گا۔ ارسطو آکھدا اے۔

"Comedy is an imitation of men worse than average,.....they are only worse in sense of the ridiculous"⁽¹²⁾

یعنی مزاح اوسط درجے دے بندیاں دی بدتر حالت اے۔ بدتر صرف اوس صورت وچ جدوں اوہ احمقانہ حرکت کرن۔ ارسطو ایسے حوالے نال اپنی گل اگانہہ ٹور دیاں طریبہ دا مقابلہ المیہ نال کردیاں اپنی گل ہور نکھیر کے سامنے لیاؤندا اے۔

"A tragedy is an imitation of an action that is serious"⁽¹³⁾

یعنی المیہ اک سنجیدہ فعل دی نقل اے۔ المیہ تے طریبہ وچکار فرق نوں ایل۔ جے۔ پائٹس L.J.Potts اپنی لکھت Comedy وچ انج بیان کردا اے۔

"It may be said, that whereas tragedy deals with unusual but normal, comedy deals with the